

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2

Уляна МІЩУК

РОЛЬ ЕКСПРЕСЕМ У ТВОРІ «КОВАЛЬ БАССІМ» І. ФРАНКА

У статті проаналізовано особливості мовостилю І. Франка з погляду категорії експресивності. Здійснено класифікацію лексичних та фразеологічних одиниць, які є основою створення експресивного простору тексту.

Ключові слова: *категорія експресивності, експресема, мовостиль, лексичні та фразеологічні одиниці.*

In the article from the point of view of category of expressivity the features of Ivan Franco style language are analysed. The classification of lexical and phraseology units that are basis of creation of expressive space of text is carried out.

Key words: *category of expressivity, expressime, style of language, lexical and phraseology units.*

Неодмінним естетичним атрибутом художнього стилю загалом й індивідуального стилю письменника зокрема є категорія експресивності. Дослідженню лінгвостилістичного потенціалу експресивних елементів у художньому тексті присвячені роботи українських лінгвістів: С. Єрмоленко, Н. Бойко, Л. Пустовіт, Н. Сологуб, Л. Ставицької, О. Сербенської та ін.

Особливої уваги з погляду експресивно маркованих одиниць заслуговує мистецька спадщина І. Франка, яка є засобом образності, вишуканої метафоричності, інтелектуальної думки. Мовно-художній світ письменника досліджували: І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга, Я. Закревська, О. Сербенська, Т. Космеда, Л. Струганець, Н. Мех та ін. Багатогранність творчого доробку І. Франка дає змогу простежити одну з малодосліджених сфер – роль експресем у художніх текстах письменника. Вдалим матеріалом для цього послужила арабська казка-поема «Коваль Бассім», яка досі не була об'єктом лінгвістичних розвідок.

Слід зазначити, що актуалізація експресивних елементів у досліджуваному творі позначена змістом комунікації і вражає народнорозмовним українським колоритом. Більшість експресем пов'язана з номінацією осіб і має предикативно-оцінний характер. Виходячи з таких міркувань та опрацювавши джерельну базу дослідження, висновуємо, що на цьому ґрунті варто виокремити такі лексико-семантичні групи: 1) назви осіб за зовнішнім виглядом (фізичними параметрами); 2) за

рисами вдачі та поведінкою; 3) за родом занять; 4) за соціальним статусом (професія, рід діяльності).

Парадигму експресивно маркованих лексем на позначення людини у кожній із зазначених груп репрезентує пейоративна лексика. При цьому найчисленнішими номінаціями є деривати з аугментативними суфіксами.

Так, серед назв, що позначають **зовнішній вигляд людини**, натрапляємо на лексеми: *черевань, почвара, потвора, чудовище патлате, бородище, головище* та ін.: «*Ну, ти грубий череваню, – / Я готов у калабаню / До чортів піти як стій*» [4, 389]. Виступаючи як оцінні предикати, згадані номінації репрезентують почуття й емоції головного персонажа, допомагають змалювати його образ у руслі живої усномовної стихії. Яскравим виразником емоційного стану мовця є суфікси-аугментативи, найчастотніший із яких – формант **-ищ**: «*Ся стрихата бородище, / Ся безмізка головище / Вжигонула маніфест...*» [4, 430]; «*От чудовище патлате, / Самолюб і самодур!*» [4, 431]. Неодноразово у тексті натрапляємо на експресеми, які як субстантивовані прикметники підвищують ступінь стилізації розмовності: «*Або ти там, чорномазий, / теслозубий негре вражий...*» [4, 389]; «*Аж вас перших тут, патлаті, / Якесь лихо принесло*» [4, 395].

Лексичними показниками експресивності часто є метафоричні сполуки, які, однак, побудовані шляхом поєднання цілком нейтральних одиниць. Це свідчить про те, що автор наповнює узуальні семени новим відтінком: «*Слухай, чорна ти вороно! / Щоб тебе на Боже лоно / Не пустив святий Петро!*» [4, 396].

Активізують народнорозмовну стихію одиниці, що позначають назви осіб за **рисами вдачі**. Зокрема, стилістично марковані лексеми на зразок *луп'ярі, батярі, злюки, шалапути, скупиндряги, брехуни, фарисеї, святоші, заволоки, драбуга, дурилюд* містять глибокий оцінний смисл, підкреслюють оригінальну індивідуально-авторську манеру: «*Ой, ви скорше розбишаки, / Луп'ярі та батярі!*» [4, 385]; «*Вас там три є шалапути, – / Лиш вам двері відімкнути, / Ввалитесь, мов сарана...*» [4, 386]; «*Не люблю тих легкоробних, / Пісно-масно-преподобних / Фарисеїв і святош*» [4, 393]; «*Ах, драбуго ти одна, – Мовив голос із вікна, – Ти про гріх мені торочиш? / Сам пройдисвіт, дурилюд, / Поночі припхався тут!*» [4, 386] (похідна експресема *дурилюд* утворена шляхом згортання підрядних словосполучень).

Окрему, проте менш чисельну групу становлять номінації на позначення **роду занять**, серед яких виокремлюємо наступні: *злодії, розбишаки, пияк, прибудди*. Остання лексема, поєднуючись із прикметником «любі», пом'якшує дещо інвективний тон оповіді. Таким чином

реалізується явище енантіосемії, що полягає у вживанні експресивних одиниць із семою позитивної оцінки у протилежному значенні: «Знає-те, приблуди любі, / Я вже просто своїй згубі / В темну пащу зазираю» [4, 431]; «Гарун Ер-Рашид сю повість / Слухав, як найкращу новість, – В смак йому був сей пьяк» [4, 395].

Урізноманітнення експресивних номінацій осіб забезпечує ампліфіковане вживання контекстуальних синонімів: «Ну, погані волоцюги, / Смаровози і дрантюги, / Завидющі сліпаки!» [4, 410].

Назви осіб за **соціальним статусом**, що належать до останньої групи, займають осібну нішу в системі емотивної лексики, оскільки є найбільш близькими світові головного персонажа. При цьому слід зауважити, що стилістично навантаженими, виходячи з контексту, є звичайні, на перший погляд, загальнономовні одиниці, які творять своєрідну ієрархію – від вищої верстви населення до нижчої: «О, на кривдників підступних, / На начальників підкупних / Сей халіф був злий бати́г!» [4, 377]; «В смак йому був сей пьяк, / Сей коваль-завадіяка...» [4, 395]; «Ви купці? По правді всякій? / Ой, ви скорше розбишаки...» [4, 385]; «А шевчиха рада дуже, / Що пан возний її мужа / Без пощади тягне в суд» [4, 425]; «Хочу жити і вмирати правовірним банником!» [4, 412]; «Добре, сину, – мовив каді (суддя – У. М.), – Твоїй службі всі ми раді...» [4, 437]. Засобом вираження негативних емоцій часто виступають суфікси згрублості, які поширюються не лише на загальні, а й на власні назви (у нашому випадку – ім'я головного персонажа): «Ковалисько слухав, слухав / І потилицю почухав» [4, 401]; «Здивувався Бассімище / Банника оглянув ближче» [4, 404].

Соціальний статус людини передають експресивні, побудовані шляхом навмисного зближення в одному контексті паронімів. Явище паронімічної атракції спостерігаємо хоч би на такому прикладі: «Пане, – відповів міністер, – / Хочете, щоб він мені стер / Грішні кости на камуз?» [4, 389].

Активним засобом індивідуалізації мовлення Франкових персонажів є одиниці, що містять сему «інтенсивність ознаки». Зокрема, в емоційно-оцінне русло спрямовують думку дієслова вигуківого походження на кшталт лап-лап-лап, шляп-шляп-шляп: «Гості в пільмі лап-лап-лап / І по сходах шляп-шляп-шляп» [4, 387]. На інтенсивність ознаки (дії) вказують деривати з префіксами **-пре**, **-якнай**, **-роз**: «Чути голос прездоровий: / Баритон собі чудовий / Так співа, аж дім дрижить» [4, 383]; «І веди якнайспішніше – Де темніш, небезпечніше...» [4, 382]; «Тут халіф не міг здержатися, / Щоби не розреготатися» [4, 433]. Комплексну характеристику персонажа забезпечують марковані дієслова на позначення а) руху (махати, плентатися, чимчику-

ють, потюпав, почухрав, подралював): «Знов всі три там чимчикують / Світло бачуть знов і чують / Знов Бассімів голосок» [4, 428]; «Плен-тавсь я, мов штири п'яні, / Аж заплентався до бані» [4, 412]; «Він по хліб, вино й печеню / На базар подралював» [4, 406]; «Із будинку судового / Він у дім потюпав свій» [4, 439]; «Я в халіфову палату – / Будь-що-буде, – почухрав» [4, 462]; б) мовлення (воркотати, муркотати, булькотять): «Щоб ні про що не питали, / Ні мур-мур не воркотали, / А як ні – махай сейчас!» [4, 391]; «В голові було безладдя, / З рук упало все знаряддя, / Лиш уста щось булькотять» [4, 403]; «Що муркочеш по-старечий? / Хоче хто мені перечить?» [4, 393].

Художній простір тексту неодноразово увиразнюється індивідуально-авторськими лексичними одиницями (легкоробні, пісно-масно-преподобні, удобрухавсь, хармаркать) та відфраземними експресивами (драпцювати – від дати драпака). Наприклад: «Рік халіф. Бассім почухавсь / І ще більше удобрухавсь, / Спершись на столовий ріг» [4, 393]; «Будеш ще про се хармаркать? / Конче хочеш зло накаркать / На мій дім? А щоб ти пук!» [4, 397]; «Він пустив їх незамітно / Драпцювати в божу путь» [4, 443].

Система експресивних засобів досліджуваного твору знаходить продовження у фразеології, де емотивні характеристики вдало поєднуються з естетичним смаком.

Серед фразеологічних одиниць, зафіксованих в обраному тексті, домінують фраземи, що мають неоднакове граматичне оформлення та різну синтаксичну будову. Це зумовлює естетичну багатовекторність твору, в якому східний колорит вдало поєднано з українською стилістикою.

Синтаксична будова фразем часто має форму незалежного речення (мухи в носі грають; кишки тнуть марша), підрядного речення (мов курка під дощем; хоч свищи в хащи), підрядного словосполучення (драти шкуру, бурчати крізь зуби, між два огні), поєднання службових слів, вигуків (ані ду-ду, галь-паль). Так, силу експресивності підвищують структури: «Мисль одна у нього старша: / В животі кишки тнуть марша...» [4, 452]; Свято – хоч свищи в хащи!» [4, 403]; «А хазяїн тої бані, / Вчувши царське приказання, / Став мов курка під дощем» [4, 415]; «Та Бассім його не слухав, / Мов сліпий довкола нюхав, / Все крізь зуби бурчачи» [403]; «Де судді галь-паль карають / І на кривду право гнуть» [4, 377]; «Та Бассім ані ду-ду» [4, 433];

При цьому варто зауважити, що у фраземах, які мають будову словосполучення, часто спостерігаємо змінні лексичні компоненти, що не тільки вирізняє їх від кодифікованих одиниць, а й вносить у текст вузько локальний національний колорит. Порівняймо фраземні варіанти: *байди*

бити і бити байдики; з мухи роблять верхоблюда і зробити з мухи слона; випулив баньки і витріщити очі; крізь зуби бурчачи і говорити крізь зуби; як рак чихав і як рак на горі свисне; буханцями пахне і пахне смаленим вовком («Якби, що зівнеш – пиріг / Сам у рот ускочить міг, – Чи не любо б байдки бити?» [4, 377]; «Цар – на очах всього люда, / З мухи зроблять верхоблюда» [4, 381]; «Як почув Отман те слово, / З місяця схопився раптово, / Страшно випулив баньки» [4, 447]).

Двочленні структури неодноразово поступаються багаточленним (зимним потом весь облився; змісити на лемішку): *«Джіафар поблід, схилився, / Зимним потом весь облився...»*[4, 390]; *«То – їй-богу, не жартую – / На лемішку змішу вас»* [4, 392].

Серед фразем, синтаксична будова яких нагадує речення, можна виокремити підрядні порівняльні речення (*мов курка під дощем*), однокладні речення (*хоч свищи в хащи*), неповні двоскладні (*хай їм жаба під язик*). Наприклад: *«Але в мене, брате, злидні! / Жінка, діти, а тут три дні / Свято – хоч свищи в хащи!»* [4, 403]. ; *«Всім магнатам, бузувірам, / І халіфам, і візірам – / Хай їм жаба під язик!»* [4, 414]. До речі, останній із наведених прикладів суттєво націоналізує сюжетно-образний матеріал, містячи в собі відтінок прокльону. Окремі фраземи різняться і своїм граматичним оформленням (*попав між два огні*): *«Зимним потом весь облився, – Бач, попав між два огні»* [4, 391].

Стильову домінанту тексту становлять синонімічні фразеологічні одиниці, які своїм єдинопочатком створюють ефект градації: *«Як собака у криниці, / Як та муха у мазниці, / Як той короп у вівсі, / Так Бассім по тій пригоді / Почував себе, що й годі / Описать ті муки всі»* [4, 439].

До речі, поєднання кількох фразем в одній поетичній строфі твору – явище непоодиноке. Зокрема, простежуємо контексти, де поруч два фразеологізми з'єднані сурядним зв'язком (*«Сам, мов гилька, з пня відтята, / Ані свата тут, ні брата, / Ні кола, ані двора...»* [4, 439]) або ж безсполучниковим: *«А халіф усе спідлоба / На Бассіма погляда / Та аж душиться зо сміху...»*[4, 467].

Як бачимо, мовостиль І. Франка є яскравим репрезентантом категорії експресивності, про що свідчать актуалізовані у згаданому творі лексичні та фразеологічні одиниці. Основою для створення експресивного простору тексту є здебільшого негативно марковані лексеми (фраземи). Це підтверджує думку О. Потєбні про те, що «мистецтво може зображати найрозкішнішу й спокусливу красу або найобурливіші й потворні явища й залишатися незайманим і прекрасним» [3, 42].

Дослідження системи засобів реалізації категорії експресивності у творах письменника має перспективу в напрямку авторської лексикографії.

Література

1. Білоноженко В. М. та ін. Словник фразеологізмів української мови / відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наукова думка, 2003. – 788 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – 552 с.
3. Потебня О. Думка й мова / О. Потебня // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., допов. – Л. : Літопис, 2001. – С. 34 – 52.
4. Франко І. Я. Коваль Бассім [арабська казка] / І. Я. Франко. Твори: в 20 т. Т. 12 : Поеми / І. Я. Франко ; ред.: О. Є Корнійчук, О. І. Білецький та ін. – К., 1953. – С. 373 – 478.

УДК 811.161.2

Михайло ПАНОЧКО

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ-ІМЕННИКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано словотвірну спроможність іменників – правничих термінів, які фіксуються у західноукраїнських джерелах австрійського періоду. Описуються словотворчі форманти, специфічні елементи та тенденції іменникового словотвору.

Ключові слова: українська правнича термінологія, спосіб словотвору, словотворчий афікс, словотвірна структура іменника.

The article deals with the word-building ability of nouns, which marks the legal terms from Western Ukraine. The author analyses the word-building formants, specific elements and tendencies of substantives word-building.

Key words: the Ukrainian legal terminology, method of word-building, word-building affix, word-building structure of substantives.

Висвітлення словотворення при вивченні термінологічних систем має суттєве загальнотеоретичне й практичне значення. Теоретичне значення вивчення деривації термінологічних систем полягає у визначенні співвідношень загальномовних словотвірних процесів з системою засобів і способів словотвору в межах будь-якої термінолексики. Виникнення нових термінів, у тому числі правничих, проходить переважно у рідичі загальномовних словотвірних процесів, і фактично ті чи інші словотвірні моделі у визначеній термінолексичі виступають одночасно загальномовними дериваційними моделями. Однак продуктивність загальномовних словотвірних моделей у межах будь-якої термінолексики проявляється своєрідно.